zamansal ve mekânsal bir bağlantı noktası: antalya müzesi

Şerife İncedemir, Sezen Başak Özünur Şahin, Ayşe Şekerci Şenoğlu

Tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar birçok medeniyete ait yerleşim katmanını barındırmış olan Antalya kenti Likya, Pisidya, Pamfilya, Kilikya antik bölgelerinin kesişiminde yer almaktadır.[1] Antalya antik dönem arkeolojik kalıntılarının yanısıra, geleneksel yerleşim dokusunun oluşturduğu tarihi çekirdek ve Cumhuriyet'in getirdiği modern kent kurgusunun biraradalığı ile varlığını sürdürmektedir. Kent, sözü edilen tarihsel örüntüye ek olarak coğrafyaya ait özgün topografya biçimlerinin kesişimlerinden bir izlek sunmaktadır. Doğu-Batı ekseninde konumlanarak kente doğal bir silüet oluşturan Batı Toroslar, kentin üzerinde kurulduğu falezler ile kıyı şeridi ve kıyının sınırlarını tanımlayan Akdeniz, bu coğrafyanın özgün topografik öğeleri olarak vurgulanabilir.

Akdeniz ve Batı Toroslar'ın oluşturduğu doğal sınırlar içerisinde geleneksel dokuyu merkez alarak şekillenen kentin mekânsal gelişiminde önemli bir kırılma, Cumhuriyet döneminin etkisi ile yaşanmıştır. Dönemin değişen yaşantısı ve kamusal ihtiyaçları doğrultusunda kentsel planlama çalışmaları başlamıştır. 1950'li yıllardan itibaren bu çalışmalar dâhilinde kent, tarihi çekirdeği oluşturan Kale kapısını merkez alarak hem Antalya Körfezi'ni saracak şekilde Konyaaltı-Lara yönünde hem de sahil şeridinin oluşturduğu bu sınırdan Toroslar'a doğru genişlemeye başlamıştır.[2] Antalya'nın mekânsal örgütlenmesinde etkili olan kentsel planlama çalışmalarına ek olarak, Cumhuriyet'in getirisi olan modern yaşam anlayışı, sosyal ve ekonomik alanda gerçekleşen değişimleri fiziksel zeminde destekleyen yeni yapı ihtiyaçlarını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte gelişen sosyo-kültürel ihtiyaçlara yönelik üretilen yapılardan biri olarak ele alınabilecek Antalya Müzesi, kentin çok katmanlı dokusunun algı-

1

lanması ve deneyimlenmesi için zamansal ve mekânsal bir bağlantı noktası olma potansiyeli taşımaktadır. Müze Antalya'nın tarihsel, kültürel değerlerinin ve kentin karakteristik öğeleri olan topografik oluşumlarının ara kesitinde kurgulanmıştır. Yapı konumu itibari ile Batı Toroslar silüetine yerleşerek Akdeniz ile bağlantı kuran ve falezler ile sahilin birleştiği varyantta düğüm noktası oluşturmaktadır.

Bugün müze yapısının ev sahipliği yaptığı ve Antalya'nın tarih öncesi zamanlara dayanan kültürel değerlerini oluşturan eserlerin I. Dünya Savaşı ardından 1919 yılında İtalyan Konsolosluğu'na nakledilmesi girişiminde bulunulmuştur. Bunun sonucunda müzenin kurulmasına dair ilk adım, Süleyman Fikri Erten'in çabaları doğrultusunda depolamak ve korumak amacıyla eserlerin Kaleiçi'nde yer alan Bayraktar Baba Türbesi'ne taşınmasıyla atılmıştır. Ardından söz konusu eserler öncelikle 1922 yılında Alaaddin Camisi'nde oluşturulan ilk müzeye aktarılmış, 1937 yılında ise Yivli Minare Camisi'ne taşınmıştır. Bu eserler, 1964 yılında "Antalya Bölge Müzesi Mimari Proje Yarışması" kapsamında tasarlanarak birincilik ödülü alan Doğan Tekeli, Sami Sisa ve Metin Hepgüler'e ait proje önerisi bağlamında inşa edilen müze yapısında 1972 yılından günümüze varlığını sürdürmektedir. Antalya Müzesi barındırdığı eserlere ek olarak kendi kuruluş sürecinde geçirdiği bu mekânsal değişimler ile kentin belleğinde önemli bir yere sahip olan farklı dönem yapılarının tarihsel izleğini sunmaktadır.[3]

tasarımdan pratiğe: antalya müzesi

"Antalya Bölge Müzesi Mimari Proje Yarışması", kentin tarihi ve kültürel katmanlarını içeren eser koleksiyonunu sergilemek üzere ihtiyaç duyulan yeni yapının tasarımı için 1964 yılında Bayındırlık Bakanlığı tarafından açılmıştır.[4] Yarışma kapsamında müzenin, Bahçelievler Mahallesi'nde, falezler ve kıyı şeridinin birleştiği varyantta konumlanan proje alanında tasarlanmasına karar verilmiştir. Yarışmaya dönemin öne çıkan mimarlarından oluşan ekipler çeşitli tasarım önerileri sunmuş ve yarışma sonucunda Hepgüler-Tekeli-Sisa ekibi proje önerileriyle birincilik ödülüne layık görülmüştür.[5]

Yarışmanın jüri raporunda müze için seçilen konum; *"... Antalya'nın kuzey doğusundaki iskan bölgesinin sonunda, güneyden kayalık ve tatlı bir sahil şeridi ile, kuzeyden de Bey dağlarının zengin görünüşü ile sınırlanır. Böylece kuzeyden şehre bağlanan yol ile cazip çevre, zengin peyzaj ve geçmiş zamanların yaşama ortamını günümüze getiren çok sayıda sanat objeleri müzenin konumu için ilkel veriler olacaktır"*[6] şeklinde betimlenerek bu konumun Antalya'nın zamansal ve mekânsal çok katmanlı yapısına verdiği referanslar vurgu-

2

1 Antalya Müzesi girişi. Kaynak: Şerife İncedemir, 2021

2 Antalya Müzesi girişinin özgün durumu. Kaynak: SALT Araştırma, Doğan Tekeli Arşivi

3

4

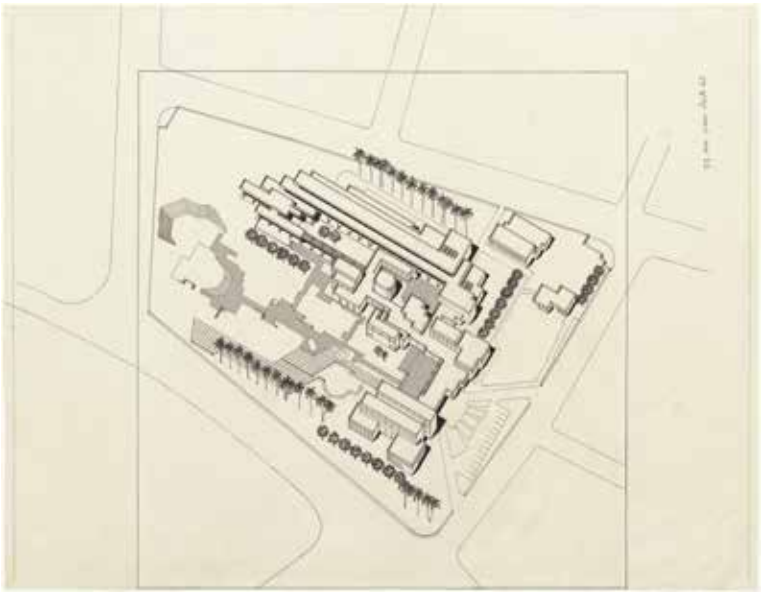
lanmıştır. Bu bağlamda Hepgüler-Tekeli-Sisa tasarımı, jüri raporunda[7] belirtildiği üzere, vaziyet planı yerleşimi, müze girişinin kütle diliyle oluşturulan ve ziyaretçiye sunulan çeşitli perspektifler ile açık - yarı açık - kapalı mekân kurgularının avlu ve iç avlularla ilişkilenen özgün yapısı açısından olumlu bulunmuştur.

Vaziyet ölçeğindeki kurguyu destekleyecek şekilde sergi salonları, eserlerin boyutlarına ve salon fonksiyonlarına göre parçalanarak boyutlandırılmıştır. Mekânlar iç avlu etrafında kronolojik sıraya uygun olarak yerleştirilmiş ve sirkülasyon şeması bu doğrultuda şekillendirilmiştir. Sergi salonlarının işlevsel tasarımına ek olarak müze yapısı, yakınındaki yerleşim alanına kendini kapatacak; güney ve batı doğrultularında ise coğrafyaya özgü doğal çevre verilerinden olan Akdeniz, Falezler ve Konyaaltı sahilinin kesişiminde yer alan varyant yönüne açılacak şekilde tasarlanmıştır. Bu kurgu ziyaretçinin yere özgü doğal değerleri, kentin gündelik kullanıma dayalı ilişkileri ve tarihsel belleğinin arakesitinde bir deneyim yaşamasını olanaklı kılmaktadır. Tasarlanan lapideryum alanı ile güçlendirilen, kapalı alandan yarı açık ve açık sergi alanlarına geçiş, zamansal ve mekânsal deneyimin sürekliliğini sağlamış ve jüri raporunda da özgünlüğü ile vurgulanmıştır. Müzenin tüm bu ana tasarım kararlarını destekleyecek şekilde düzenlenen parçalı kütle kurgusu, yatay ve çizgisel bir üst örtü ile birbirine bağlanarak Bey Dağları ile karşıt bir dil önermiştir ve bu tezatlık bağlamında yapının kent silüetine katılması amaçlanmıştır.[8]

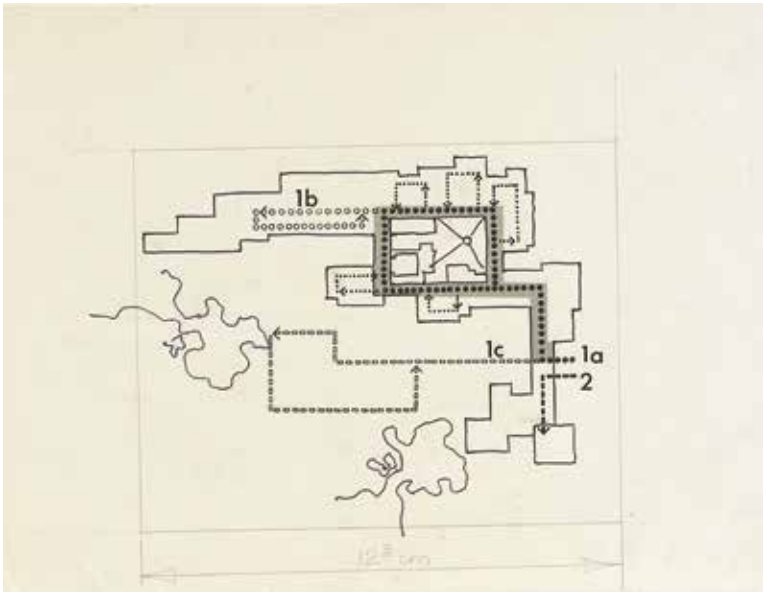
Yarışma projesinin düşünsel inşasında ortaya konulan tasarım önerilerinden başlayarak, yapının fiziksel alana taşınma sürecinde gerçekleşen değişimler ve bunlara ek olarak kentsel bağlamın, gündelik yaşam pratiklerinin ve zamanın etkisi, Antalya Müzesi'nin tasarımdan pratiğe geçirdiği dönüşümlerde

belirleyici olmuştur. Kentsel ölçekte ve yapı ölçeğinde kullanıcı deneyimini ve yapının çevresiyle ilişki kuran imgesini şekillendiren bu dönüşümler; yapının tasarlandığı 1964 yılından bugüne gerçekleşen inşa ve ek yapı faaliyetleri, yapıyı çevreleyen doğal ve yapay peyzaj verileri ile kentin geçirdiği değişimler üzerinden okunabilir.

Hepgüler, Tekeli, Sisa imzalı yarışma projesi önerisi olarak müze yapısı, hem vaziyet planı ölçeğinde hem de üçüncü boyutta kütle kurgusu, üst örtüsü, cephe dili, avlu ve peyzaj ilişkileri ile döneminin mimarlık anlayışını ortaya koyan çizgisel ve net bir dile sahiptir. Birincilik ödülü alan bu tasarımın inşa süreci 1968-1971 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Tekeli, inşa faaliyetlerinin yarışma şartnamesinde belirtildiği gibi müelliflerce hazırlanan uygulama projesine bağlı kalınarak yürütülmeye başlandığını ancak mesleki kontrolörlük yetkisinin kendilerine verilmediğini ifade etmiştir. İnşa sürecinde çekilmiş görsellerde de görüldüğü üzere ilk aşamada yapı; orijinal yatay, çizgisel kütle diline uygun olarak, parçalı, kapalı, açık ve yarı açık mekân ilişkilerini koruyacak şekilde inşa edilmiştir.[9] 1976 yılında 13. Antalya Uluslararası Film ve Sanat Festivali, Resim ve Heykel Sempozyumu kapsamında müzenin giriş cephesinde üretilen, Gülsün Karamustafa'ya ait duvar resminin arşiv fotoğraflarında da o yıllarda henüz bu çizgisel ve yalın dilin büyük ölçüde korunduğu görülmektedir.

5

6

Günümüze kadar ana yerleşim kararları muhafaza edilen ancak bu süre zarfında bazı değişikliklere uğrayan müze yapısı 80'li yıllarda geçirdiği tadilatlarla birlikte yarışma projesinde sahip olduğu bazı özgün nitelikleri yitirmiştir.[10] Bu özgünlük kaybının başlıca sebebini Tekeli, inşaatın mesleki kontrol yetkisinin müelliflere verilmemesi ve bunun sonucunda yapı detaylarının inşa esnasında doğru çözümlenememesi ile ilişkilendirmektedir. Detay çözümünde yaşanan problemler yapının su alması ile sonuçlanmıştır. Çözüm olarak müelliflere ilkin çatının karo mozaik ile kaplanması önerilmiş, kendilerince onaylanmamasına rağmen yine de bu uygulama gerçekleştirilmiştir. Yapının izolasyonunda yaşanan sıkıntı müelliflerin öngördüğü üzere karo mozaik kaplama ile çözülememiş; daha sonra yine Tekeli-Sisa tarafından onaylanmayan bir kırma çatı uygulaması ile bu problemin giderilmesine karar verilmiştir. Tekeli bu kararın yapının orijinal kütle dilini bozmasının yanısıra yatay plaklar arasında bırakılan boşluklar ile sağlanan doğal havalandırma ve aydınlatma imkânlarını da kaybettirdiğini belirtmiştir.[11]

İnşa edildiği dönemden bugüne, tasarımın ana kararı olan ve yataylığı vurgulayan çizgisel, parçalı, katmanlı teras çatıların, kırma çatı ile örtülmesi ve yarı açık olan lapideryum alanının, mevcut yapının üst kotunu aşacak biçimde iki katlı tek bir kapalı hacme dönüştürülmesi ile yapının jüri raporunda da vurgulanan hafif kütle etkisi, iç-dış akışkanlığı ve yataylık etkisi büyük ölçüde zedelenmiştir. Vaziyet ölçeğinde görülen değişimlere ilaveten tasarım sürecinden bugüne müzenin mekân organizasyonu ve kütle kurgusunda da birtakım değişiklikler izlenmektedir. Özellikle yarışma tasarımında yarı açık olarak

3 Gezi güzergâhı ve bu güzergâha takılan sergi hacimleri. Kaynak: Şerife İncedemir, 2021

4 Gülsün Karamustafa'ya ait 13. Antalya Uluslararası Film ve Sanat Festivali, Resim ve Heykel Sempozyumu kapsamında üretilen duvar resmi. Kaynak: SALT Araştırma, Gülsün Karamustafa Arşivi

5 Yarı açık lapideryum sergi mekânı. Kaynak: SALT Araştırma, Doğan Tekeli Arşivi

6 Tasarımcılar tarafından önerilen sergi güzergâhı kurgusu. Kaynak: SALT Araştırma, Doğan Tekeli Arşivi

7

8

kurgulanan ve çizgisel dilin kuvvetli olduğu lapideryum tasarımının kapalı, iki katlı ve iç mekânda galeri oluşturacak biçimde değiştirilmiş güncel durumu ve içerisinde sergilenen lahitlere biçimsel referans veren analojik kurgusu; tasarımın iklimle, doğal ve yapılı çevreyle ilişkilenen özgün fikri, açık-kapalı mekân ilişkisi ve dolu-boş dengesi ile tezat oluşturmaktadır. Yapılan değişiklikler ve ek yapı, müze tasarımını düşünsel sürecinde benimsenen bütüncül (yarışma projesinde tasarlanmış jüri raporunda da üzerinde durulan, Antalya'nın fiziksel koşullarıyla uyumlu yarı açık ve açık sergileme kurgusu ve bu mekânları birbirine bağlayan sirkülasyon şeması) yaklaşımdan uzaklaştırmıştır. Tekeli, bu değişiklikler konusunda kendilerine herhangi bir bilgilendirme yapılmadığını belirtmiştir.[12] Bunun sonucu olarak da ön avluda yer alan açık sergi ve analojik atıflarla oluşturulmuş ek yapı, müze kütlesinin bir parçası olmaktan çıkıp rastgele düzenlenmiş izlenimi yaratan bir biçime evrilmiştir.

Söz konusu değişiklikler doğrultusunda kentsel bağlam içerisinde ve yapı ölçeğinde değerlendirildiğinde müzenin, ilk tasarım aşamasında ortaya koyulan düşünsel zeminden pratiğe geçiş sürecine, hem imgesel açıdan hem de kullanıcıya sunduğu algısal deneyim açısından dönüşüme uğradığı görülmektedir. Gündelik deneyim bağlamında müzenin insan ölçeğinde geçirdiği dönüşüm, yapı ve yapının kent algısı üzerinden izlenebilir. Buna karşın müze yapısı, bulunduğu konum ve bu alana yerleşim biçiminin ilk tasarım kararlarına bağlı kalması sonucunda, bugün de yarışmanın jüri raporunda belirtildiği gibi kentin doğal ve yapılı çevresinin zamansal ve mekânsal bir kesişim noktası olmayı sürdürmektedir. Bugünün kentsel bağlamında müze Akdeniz, falezler (Atatürk Parkı, Hasan Subaşı Parkı), Konyaaltı Caddesi (yürüyüş yolu, seyir terasları, nostaljik tramvay ve hafif raylı sistem hattı), şehir otelleri ve farklı kotlarda yer alan Konyaaltı Caddesi ile Konyaaltı Sahil Yaşam Parkı'nın birbirine bağlandığı alanda bir mafsal noktası oluşturmaktadır. Konyaaltı Caddesi'nden müze ile ilk karşılaşma, yüksek andız ağaçlarının oluşturduğu sınır ve insan

9

ölçeğinde bu ağaçların arkasından yer yer algılanan parçalı kütleler üzerinden gerçekleşmektedir. Fikir aşamasında Bey Dağları ile kurulmak istenen karşıt dil, bu doğrultuda yerini andız ağaçlarının oluşturduğu sınırla yeşil doku içerisinde kaybolan, çevresiyle bütünleşen bir yapı diline bırakmıştır. Her ne kadar tasarımın ana fikrinden uzaklaşılmış olsa da bu karar, zamansal etkilerle yapının; kent ve insan ölçeğinde, çevresinin bir parçası hâline gelmesini sağlaması açısından olumlu bir gelişme olarak okunabilir.

Projenin ödül almasında önemli etkenlerden biri de, müze giriş kurgusunun Konyaaltı Caddesi ile dik kesişen ara yol üzerinden sağlanmış olmasıdır.[13] Bu ara yolun Tekeli'nin tasarım ana kararlarına uygun görmediği şekilde[14] müze arazisi içerisine dahil edilmesi ile müze alanına giriş sınırı Konyaaltı Caddesi'ne çekilmiştir. Günümüzde yeşil doku arasından açık seçik olmayacak şekilde algılanan müze alanına anayol üzerinden girilmektedir. Orijinal tasarımda varolan arayol ise, günümüzde müze alanı içerisinde izini sürdürmektedir. Tasarım kararında yapının ana girişine odaklanacak şekilde yerleştirilen ışınsal niş, bugün içeriye dahil edilen ara yolla beraber varlığını sürdürmekte ve bu niş içerisinden yürünerek müzenin giriş kütlesi ile karşılaşılmaktadır. Kent ölçeğindeki değişimlere rağmen müze arazisi insan ölçeğinde değerlendirildiğinde, ilk tasarımın dolaylı giriş kurgusunun hâlen varlığını hissettirdiği görülmektedir.

Müzenin giriş kütlesi, gerek cephe kurgusu gerek plan düzleminde iç avlu ve giriş nişini ayıran mevcudiyeti ile kent ve kente dair tarihi değerleri birbirinden ayıran bir eşik niteliği taşımaktadır. Kullanıcı bu eşiği aştığı anda tarih öncesi dönemlerden başlayarak kronolojik biçimde ilerleyen sergi mekânlarına dâhil olur. Tasarım aşamasında bu sergi mekânları üç ana sirkülasyon şeması üzerinden kurgulanmıştır.[15] İlk güzergâh olarak "müze salonları sirkülasyonu"nu kapsayan, iç avluya odaklanan merkezi bir dolaşım aksı önerilmiştir. İkincil güzergâhlar ise yarı açık lapideryum ve açık müze alanlarında dolaşımı sağlayan gezi rotalarıdır. Tasarım aşamasında önerilen bu üç sirkülasyon şeması yapıya getirilen ekler ve müdahaleler ile değişiklik gösterse de günümüzdeki mevcut yapı ilk tasarımda kurgulanan kapalı, yarı açık ve açık sergileme alternatiflerine yeni mekânsal imkân ve çözümler üretmeye çalışmaktadır.

Bugün sergi salonları, ana güzergâh ve bu güzergâha takılan teşhir hacimleri üzerinden deneyimlenen müze; geçirgen malzemelerden oluşan sergi üniteleri aracılığı ile düşey ve yatay yönde sergilenen materyallerin, farklı zaman dilimlerinin, farklı buluntu katmanlarının birbiri üzerine bindiği, iç içe geçtiği bir kurgu sunmaktadır. Müzenin ilk tasarım evresinde vurgulanan kentsel bağlama kapalı, fakat oluşturulan iç avlu ve yarı açık lapideryum ile bağlantılı, kapalı - yarı açık - açık mekânların iç içe geçtiği, iç-dış ilişkisinin sınırlarının bulanıklaştığı geçirgen mekân kurgusu günümüzde korunamamıştır. Fakat sergi güzergâhı tamamlanıp müzenin dış mekânına çıkıldığında ana kararların kısmen korunduğu hissedilebilir. İnşa edilen yapı ve çevre düzenlemesinde yarışma projesinin kararlarına, vaziyet planı ölçeğinde yapının yerleşim biçimine ve peyzaj tasarımına bölgesel olarak uyulsa da; gerek peyzajın çizgisel dilini bozan

7 Çatı ile örtülmüş, yatay dili ve katmanlı yapısı zedelenmiş müze idari yapısı. Kaynak: Şerife İncedemir, 2021

8 Çizgisel, parçalı kütle kurgusu. Kaynak: SALT Araştırma, Doğan Tekeli Arşivi

9 Farklı dönemleri ve buluntuları çakıştıran geçirgen sergileme elemanları. Kaynak: Şerife İncedemir, 2021

10

yerinde alınmış kararlar ve olumsuz müdahaleler, gerekse amfinin genel tasarım kararlarıyla uyumlu yapısının ve yönlenme biçiminin değiştirilmesi, tıpkı üçüncü boyutta getirilen ek yapı ve üst örtü gibi müzenin ilk hâlindeki bütüncül yatay etkinin takip edilmesini zorlaştırmaktadır. Buna karşın lapideryum yerine inşa edilmiş ek yapı ile müzenin özgün kütlesi arasına konumlanan aralıktan çıkıldığında, dış mekânda sergilenen eserler, müze avlusu, peyzaj öğeleri ve ön avlunun açıldığı bakış yönünde yer alan Akdeniz, bir bütünlük içerisinde algılanmaktadır. Giriş kütlesi üzerinde kurgulanan ve yapılı çevre ile yaşanılan zamanı tarihsel katmanlarından ayıran eşik, sergi güzergâhının sonundan ön avluya açılan aralık vasıtası ile sınırları eritmiş; Antalya'nın doğal ve kültürel değerlerinin birarada deneyimlendiği bir ara mekân hâline gelmiştir.

değerlendirme ve sonuç

Tasarım aşamasındaki düşünsel sürecinden başlayıp, fiziksel inşasına ve ardından dönüşümlere uğramış güncel hâline kadar Antalya Müzesi kent belleğinde ve gündelik yaşamda önemli bir yere sahip olmuştur. Hâlen Antalya'nın çok katmanlı dokusunun algılanması ve deneyimlenmesi için zamansal ve mekânsal bir bağlantı noktası olma potansiyelini sürdürmektedir. Tasarımdan pratiğe yapı ve kent ölçeğinde meydana gelen tüm değişikliklere rağmen günümüzde Antalya Müzesi konumu, yönelimi, doğal-yapay peyzaj öğeleri ve yapılı çevre verileri ile kurduğu ilişki bağlamında Akdeniz, falezler, Batı Toroslar arakesitinde bir kentsel mafsal niteliği taşımaya; yapısal ölçeği, iç-dış akışkanlığını kurgulayan kapalı - yarı açık - açık mekânsal örgütlenmesi doğrultusunda Antalya ilinin fiziksel ve yaşamsal niteliklerine referans veren özgün bir müze deneyimi sunmaya devam etmektedir.

10 Doğal ve kültürel değerlerin birarada deneyimlendiği ara mekân. Kaynak: Sezen Başak Özünur Şahin, 2021

1 "Antalya Müzesi - Antalya", *Türkiye Kültür Portalı*: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/antalya/gezilecekyer/antalya-muzesi (Son Erişim: 19.08.2021).
2 Ebru Manavoğlu ve N. Özgür Kutlu, "Cumhuriyet Döneminde Kentleşme", *Dünden Bugüne Antalya, Cilt I,* Cemali Sarı, Hilmi Demirkaya, Serdal Kurt, Birsen Çeçen, s. 179-186, 2012.
3 "Antalya Müze Müdürlüğü", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı*: https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-281274/antalya-muze-mudurlugu.html (Son Erişim: 19.08.2021). Ayrıca bkz: "Antalya Bölge Müzesi: İnşaat sırasında çekilen fotoğraflar", *Salt Araştırma*: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/204445 (Son Erişim: 19.08.2021).
4 Doğan Tekeli ve Sami Sisa, *Doğan Tekeli-Sami Sisa: Projeler, Yapılar,* YEM Yayın, s. 22, 1994.
5 "Antalya Bölge Müzesi Mimari Proje Yarışması Jüri Raporu", *Arkitekt*, s. 28-37, 1964: http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/256/3567.pdf (Son Erişim: 19.08.2021).
6 *A.g.y.,* s. 28.
7 *A.g.y.,* s. 32.
8 Tekeli ve Sisa, *a.g.y.,* s. 22 - 25, 1994.
9 Kişisel Görüşme, Doğan Tekeli, Eylül 2021.
10 Anonim, "Antalya Arkeoloji Müzesi Avan Projesi": https://www.sinangenim.com/tr/projects.asp?ID=4&Y=2000&PID=10&do=detail (Son Erişim Tarihi: 19.08.2021).
11 Kişisel Görüşme, Doğan Tekeli, Eylül 2021.
12 *A.g.y.*
13 *A.g.y.,* s. 28-37: http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/256/3567.pdf (Son Erişim Tarihi: 19.08.2021).
14 Kişisel Görüşme, Doğan Tekeli, Eylül 2021.
15 Tekeli ve Sisa, *a.g.y.,* s. 22, 23, 1994.